

dekundige (prul)boeken, de [althans aan de Ommerschans] 'vaga Venus' en het weinige eten". Maar Heldring heeft er ideeën opgedaan. Ook hij heeft 'kolonisatie' ter hand genomen. Hij spaarde de 'Maatschappij' zijn kritiek evenmin als de anderen dat deden²⁵. Maar toch bemerken wij ook bij hem dat de *Bezwaren tegen den geest der eeuw* verleden tijd waren. Trouwens, aan het jaarboekje *Erica* werkten dezelfde domineedichters mee die wij ook weer tegenkomen in *Magdalena. Evangelisch Jaarboekje* van Heldring.

Nader onderzoek moet nog plaatsvinden naar de vraag in hoeverre 'neutraal' filantropisch werk, dat vanaf het midden van de eeuw door 'liberalen'²⁶ werd gedragen stimulerend heeft ingewerkt op de I.Z. Gedacht kan worden aan de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' (1784) waarbij diverse Réveillfiguren aangesloten zijn geweest en waarin plaatselijke predikanten vaak actief waren; aan bepaalde blinden-zorg²⁷, ook al ging deze uit van de Vrijmetselarij; aan de armoedeleniging door het Genootschap 'Liefdadigheid Naar Vermogen' (1872) (nu 'Zorg en Bijstand'). Waarschijnlijk zal de wijze waarop deze instellingen beoordeeld werden nogal eens uiteenlopend zijn geweest. Meestal was men niet uitsluitend afwijzend. Te constateren valt bijvoorbeeld dat de in zulke genootschappen geroemde *Weldadigheid* door kerkmensen overgenomen is, zoals blijkt bij A. Loosjes die de Lutherse 'niet rechtstreeks verplichte bijstand . . . aan minder

25. W. G. C. Bijvanck, *Hoofdstukken onzer Geschiedenis. De jeugd van Isaäc da Costa* (1789 - 1825), II, Leiden 1896, 250-257, waar men ook de geciteerde uitlatingen van Da Costa, Van Lennep en Van Hogendorp vindt. De enige aanmerking die Heldring had, was dat het in de 'Kolonien' ontbrak aan echt 'praktisch christendom, gegrond op geloof, hoop en liefde'.

Het archief van de 'Maatschappij' bevindt zich in het A.R.A.

26. 'Liberaal' werd toen, in het algemeen, niet meer gebruikt als synoniem voor 'Bijbelsch christen' (hetgeen het, volgens D. Chantepie de la Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst*, Rotterdam 1863, 40, tot omstreeks 1830 was geweest), maar als anti-orthodox. In die betekenis is het in de tekst bedoeld. Toch is voorzichtigheid bij het gebruik van de benaming geboden. Toen Isaäc da Costa in 1860 gestorven was moet E. J. Potgieter verklaard hebben: 'Nu is de liberaalste man in Nederland dood' (Allard Pierson, *Isaac da Costa. Eene gedenkrede*, Haarlem 1865, 52)!

27. Vgl. o.a. S. D. van Veen, *Eene eeuw*, 778; H. M. Duparc, *De blindenver-zorging*, Amsterdam 1853.

Voorts zie men J.B., dat allerlei algemene verenigingen samenvoegt met de christelijke en bewijst dat door de redactie van B. in 1887 niet principieel werd geselecteerd, wellicht in reactie op de toen heersende strijd om de 'beginselen' in kerk en wetenschap.